

Sovetlər dövrü

1920-ci ilin aprel ayının 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdirildikdən və ölkədə sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra köklü dəyişikliklər baş verdi. 1920-ci ilin yanvar ayında Versal Ali Şurası tərəfindən de-fakto olaraq tanınmış bir Azərbaycan dövləti tədricən beynəlxalq aləmdən təcrid olunmağa başladı. Bu dəyişikliklər az sonra respublikanın müstəqilliyinin mühüm atributu olan xarici siyasət funksiyasının itirilməsi ilə nəticələndi.

Sovet hakimiyyəti Cümhuriyyət hökumətinin gərgin mübarizəsi nəticəsində müstəqil dövlətin ictimai-siyasi həyatının bütün sahələrində əldə edilmiş uğurlardan, milli dövlətçilik ənənələrinin dirçəldilməsi istiqamətində atılmış addımlardan imtina etdi.

Cənubi Qafqazda bolşevik işğalının ilk hədəfinə çevrilən Azərbaycan siyasi, iqtisadi, mədəni, mənəvi və milli asılılığın bütün ağırlığını öz həyatında yaşamağa başladı.

Azərbaycanın işğalında və ölkənin silah gücünə sovetləşdirilməsində fəal rol oynayan kommunist düşərgəsinin sosialist ideyaları zəminində müstəqillik arzuları özünü doğrultmadı. Az sonra onlar dövlət idarəçiliyinin mühüm sahələrindən sıxışdırılıb çıxarıldılar.

Ölkənin siyasi, milli-mənəvi həyatına nəzarət etmək, hüququ, iqtisadi zənginliklərini idarə etmək ixtiyarı tezliklə Moskvadan göndərilən emissarların sərəncamına verildi. Onlar hər şeyi, hətta Azərbaycanı idarə etmək iddiasında olan yerli bolşevikləri də idarə edirdilər.

Xalq Cümhuriyyəti illərində Azərbaycanın idarəçiliyində mühüm rol oynamış siyasi partiyalar, onların rəhbər kadrları, geniş sosial bazası bolşevik terrorunun ilk hədəfinə çevrildi. Bu terror və cəza siyasətindən ən böyük ziyan çəkən sahələrdən biri respublikanın xarici siyasət institutu, diplomatik korpusu oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyinin buraxılması, milli hökumətin xaricdəki nümayəndələrinin qanundankənar elan edilməsi, gənc Azərbaycan diplomatiyasına ağır zərbə vurdu.

Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsindən sonra onun xaricdəki diplomatları Azərbaycan siyasi mühacirətinin birinci nəslini təşkil etməyə başladı. Azərbaycan Respublikasının yeni formalaşdırılan diplomatik korpusunun birinci nəslə sözün tam mənasında məhv edildi.

Sovet Rusiyasının əvvəlcə Millətlər Komissarlığı, sonra isə Xarici İşlər Komissarlığında Şərqi siyasətinə məsul olan Nəriman Nərimanov Moskvada topladığı siyasi və diplomatik təcrübəni Azərbaycanda tətbiq edə bilmədi.

Sovet Rusiyasının Cənubi Qafqazda menşevik Gürcüstanı və daşnak Ermənistanı ilə “dostluq” siyasəti bütövlükdə Sovet Azərbaycanın torpaqlarının peşkəş edilməsi üzərində qurulmuşdu. 1920-ci ilin may ayının 7-də Moskvada imzalanmış Rusiya-Gürcüstan, avqust ayının 10-da İrəvanda imzalanmış Rusiya-Ermənistan müqavilələri bunun aydın diplomatik təzahürü idi. Sovet Azərbaycanının iştirakı olmadan qonşu dövlətlərlə aparılan diplomatik danışıqlarda respublika torpaqlarının taleyi həll edilirdi. Aprel işğalından sonra formalaşan bolşevik hakimiyyətində Azərbaycan sovet diplomatiyası elə etimadsız bir vəziyyətə salınmışdı ki, Ermənistanla

aparılan danışıqlarda respublikanı erməni, Gürcüstanla aparılan danışıqlarda isə gürcü kommunistləri təmsil edirdilər. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan bu etimadsız diplomatiyanın ağrı-acısını yaşamağa başladı.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanın ciddi torpaq itkilərinə məruz qalması ilk növbədə, Moskvada yeridilən siyasətin, Cənubi Qafqaza münasibətdə Azərbaycanın gözdən salınması siyasətinin məntiqi yekunu idi.

Tarixin bütün zamanlarında vahid coğrafi məkan kimi tanınan Qarabağın dağlıq hissəsinin arandan ayrılması, onun Ermənistanla birləşdirilməsi istiqamətində göstərilən cəhdlər, bu mümkün olmadıqda, Azərbaycanın mərkəzində daimi münaqişə ocağı kimi, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması Moskvanın Qafqaz Bürosu vasitəsi ilə Azərbaycana münasibətdə yeritdiyi siyasətin ən ağırlı yekunu idi.

Sovet hakimiyyətinin birinci iki ilində respublika hökumətinin tərkibində Xarici İşlər Komissarlığı fəaliyyət göstərmiş, lakin bu fəaliyyət bir sıra məqamlarda formal xarakter daşmış, onun fəaliyyəti bir qayda olaraq, Moskvanın nəzarətinə keçmiş, ölkənin xarici əlaqələri Sovet Rusiyasının xarici işlər komissarı G. Çiçerinin təlimat və göstərişləri ilə idarə olunmuşdur.

Sovet hakimiyyətinin birinci iki ilində respublika hökumətinin tərkibində Xarici İşlər Komissarlığı fəaliyyət göstərmişdir. Sovetləşdirildikdən sonra Azərbaycanın Təbriz, Ənzəli, Qars, Trabzon və Batumda konsulluqları, Ankara, Tiflis və Moskvada səlahiyyətli nümayəndəlikləri və b. fəaliyyət göstərirdi.

1921-ci ilin oktyabrında Azərbaycan SSR-in Türkiyədə səfiri təyin edilən İbrahim Əbilov Azərbaycanla Türkiyə arasında ikitərəfli münasibətlərin daha da genişləndirilməsində mühüm xidmətlər göstərmişdir.

Tədricən və xarici əlaqələrin məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş asılı idarəçilik forması, 1922-ci ildə Azərbaycanda və digər sovet respublikalarında beynəlxalq münasibətlərin subyektli olmaq hüququnu itirməsi onların Xarici İşlər Komissarlıqlarının ləğvi ilə nəticələndi. Ötən əsrin 20-ci illərində Sovet Rusiyası tərəfindən həyata keçirilən “direktiv diplomatiyası”, 1922-ci ildə SSRİ-nin yaradılması gedişində Azərbaycan və digər sovet respublikalarının xarici siyasət hüququnun Moskva tərəfindən mənimsənilməsi ilə başa çatmışdı.

Sovet İttifaqının tərkibində Azərbaycanın və digər sovet respublikalarının müstəqilliyi formal, onların İttifaqın tərkibindən azad şəkildə çıxmaq hüquqları deklarativ xarakter daşıyırdı.

1922-ci ilin aprel ayının 18-də AK(b) P MK Rəyasət Heyəti Azərbaycanla müvafiq müqaviləsi olmayan ölkələrin nümayəndəliklərinin təcili olaraq, Azərbaycanı tərk etməsi barədə qərar qəbul etdi. Qərarın icrası Azərbaycan XKS-yə tapşırılırdı. 1922-ci ilin iyun ayının 13-də Cənubi Qafqaz respublikalarının xarici siyasətlərini birləşdirmək haqqında Zaqafqaziya İttifaq Sovetinin dekreti verildi. Orada göstərilirdi ki, Cənubi Qafqaz respublikalarının xarici siyasətinə ümumi rəhbərlik İttifaq Şurası tərəfindən həyata keçirilir. Sənədin ikinci maddəsinə görə, Cənubi Qafqaz sovet respublikalarının xarici işlər komissarlıqları ləğv edilir, onların funksiyası İttifaq Soveti yanında təşkil edilən xarici əlaqələr şöbəsinə verilirdi. Bu şöbəyə ümumi rəhbərlik İttifaq Şurasının Rəyasət Heyətinə tapşırılır, yerlərdə onun işi Xalq Komissarları sovetləri tərəfindən tənzim edilirdi. 1922-ci ilin yayında aparılan müzakirələrdən sonra avqust ayının 1-də Cənubi Qafqaz respublikalarında xarici siyasət məsələləri üzrə katibliyin yaradılması haqqında qərar verildi. Avqust ayının 21-də Cənubi Qafqaz İttifaq Soveti “Xarici siyasətin birləşdirilməsi haqqında” dekret verdi.

1922-ci ilin avqust ayında Azərbaycanda Xarici İşlər üzrə Katiblik təsis edildi və az əvvəl Moskvada Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndəsi işləmiş Əliheydər Şirvani (Mustafabəyov) katibliyin rəhbəri təyin edildi. Yeni yaradılmış Katibliyin ilk işi xarici ölkələrin Azərbaycandakı nümayəndəlikləri və Azərbaycanın xaricdəki nümayəndələri haqqında məlumatları hazırlayıb, Tiflisə göndərmək oldu. 1922-ci ilin payızında Azərbaycanın bir neçə qonşu ölkədə diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyət göstərməkdə idi. Ankarada səfirlik, Qarsda konsulluq öz işini davam etdirirdi. 1922-ci ilin payızında Bakıda Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətinin diplomatik nümayəndəliyi, İran, Buxara Xalq Sovet Respublikasının səlahiyyətli nümayəndəliyi və Almaniya nümayəndəliyi fəaliyyət göstərirdi. Əvvəllər Bakıda fəaliyyət göstərən Belçika, Yunanıstan, Danimarka, Polşa, Finlandiya, İsveç, İtaliya, Estoniya, Litva, Hollandiya və digər ölkələrin diplomatik nümayəndəlikləri Azərbaycan sovet hökumətinin qərarı ilə artıq öz fəaliyyətlərini dayandırmışdı.

Şərq xalqlarının 1-ci qurultayı
1-7.09.1920

Sovet Azərbaycanının xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri İranla bağlı idi. Bolşeviklər üçün Azərbaycan İrana, xüsusilə, onun Xəzər dənizi sahillərində yerləşən Gilan əyalətinə genişlənmək, kommunist ideyalarını Şərqi yaymaq üçün bir əməliyyat meydanı idi. Birinci Dünya müharibəsindən sonra Qərbdə inqilabların məğlubiyyəti bolşevikləri Şərqi yönəlmişdi. Bolşevik hakimiyyətinin ilk illərində Sovet Rusiyası və onun təsirində olan kommunist düşərgəsi üçün Şərqi siyasəti Türkiyə,

İran və Əfqanıstanı əhatə edirdi. Azərbaycan bu siyasətin mərkəzində dayanırdı. 1920-ci ilin sentyabrında Bakıda keçirilmiş Şərqi Xalqlarının birinci qurultayı bunun aydın təzahürü idi. Lakin qurultay daha çox təbliğati mülhizələr üzərində qurulduğundan, onun nəticələri praktiki əhəmiyyətə malik deyildi. Bakı qurultayının əsas hədəfi Şərqi ölkələrində ictimai fikri İngiltərə əleyhinə səfərbər etməkdən ibarət idi. Həmin günlərdə Şərqi Britaniya imperiyasına qarşı mübarizənin əsas cəbhəsi İrandan keçir, bu mübarizədə cəbhəyanı bir ölkə olan Azərbaycan SSR-in adından və imkanlarından geniş istifadə edilirdi.

Sovet Azərbaycanının, bütövlükdə bolşeviklərin xarici siyasətində Türkiyə mühüm yer tuturdu. Birinci Dünya müharibəsində məğlub olmuş Osmanlı imperatorluğu və milli iradənin təmsilçisi olan kamalçı Türkiyəyə münasibətdə Azərbaycan diplomatiyası ötən əsrin 20-ci illərində maraqlı bir yol keçmişdir.

Sovet Azərbaycanının xarici siyasətində Naxçıvan məsələsi mühüm yer tuturdu. Məhz Türkiyənin yardımı ilə Moskva və Qars danışıqlarında, həmin danışıqların nəticəsi kimi, imzalanmış müvafiq müqavilələrdə Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsinə verildiyi təsdiq edildi. Eyni zamanda, bu himayədarlığa daimi xarakter vermək üçün Türkiyənin təkidi ilə Moskva müqaviləsində qeyd edildi ki, Azərbaycan Naxçıvan üzərində himayədarlıq hüququnu üçüncü bir dövlətə güzəştə gedə bilməz. Qars konfransında isə, Türkiyə və Sovet Rusiyası

ilə yanaşı, Ermənistan Sovet Respublikası da Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsinə keçdiyini təsdiq etdi. Naxçıvanın əbədi olaraq, Azərbaycanın tərkibində saxlanılması və buna dövlətlərarası müqavilələrlə təminat verilməsi Azərbaycan xarici siyasətinin mühüm uğuru sayıla bilər.

1922-ci ilin dekabrında SSRİ-nin yaranması ilə milli respublikalar öz xarici siyasət hüququnu Moskvaya verdi. Bununla da, milli respublikalar, o cümlədən, Sovet Azərbaycanı müstəqilliyin ən mühüm əlaməti kimi, xarici siyasət yeritmək funksiyasını itirdilər. 1922-1939-cu illər arasındakı dövrdə Azərbaycan SSR Sovet İttifaqının xarici iqtisadi və mədəni əlaqələrində iştirakına aid müəyyən faktlar olsa da, bu, Bakı şəhərində xarici ticarət sərgilərinin təşkil edilməsi, SSRİ-nin Şərqi ölkələri ilə ticarət-iqtisadi münasibətləri həyata keçirən idarələrinin filiallarının Bakıda açılması bir sıra mədəni tədbirlərin mübadiləsindən uzağa getmədi.

SSRİ-nin yaradılmasından sonrakı dövrdə Azərbaycanın Parisdə yerləşən mühacir hökumətinin və ötən əsrin 20-ci illərinin ortalarında İstanbulda yaradılan Azərbaycan Milli Mərkəzinin fəal xarici siyasət addımları müşahidə edilməyə başladı. Hələ, 1920-ci ilin aprel işğalının ilk günlərində Azərbaycanın Fransa paytaxtında olan nümayəndə heyəti, onun başçısı Əlimərdan bəy Topçubaşov Sovet Rusiyasının işğalına qarşı fəal diplomatik mübarizəyə başladı. Onun Fransa, İngiltərə, İtaliya, ABŞ hökumətlərinin başçalarına, Millətlər Cəmiyyətinin rəhbərliyinə göndərdiyi notalar, məktublar, müraciətlər Azərbaycanın istiqlaliyyətini bərpa etmək yolunda əhəmiyyətli diplomatik addımlar idi. Ötən əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində elə bir beynəlxalq əhəmiyyətli tədbir olmadı ki, Azərbaycan mühacir hökumətinin nümayəndələri ora baş vurmасыn və ölkənin bolşeviklər tərəfindən işğalının doğurduğu siyasi nəticələri beynəlxalq birliyin diqqətinə çatdırmасыn. 1920-1923-cü illərdə keçirilmiş San Remo, London, Spa, Kann, Genuya, Haaqa, Lozanna konfrans və müşavirələrindən Azərbaycanın Parisdə yerləşən sülh heyəti bütün vasitələrlə yararlanmağa çalışmış, respublikanın istiqlalının bərpa edilməsi istiqamətində beynəlxalq güclərdən yardım almağa səy göstərmişdilər.

Ötən əsrin 30-cu illərində Sovet-Türkiyə münasibətlərinin yaxınlaşması fonunda Azərbaycan mühacirət təşkilatları Türkiyəni tərk etmək məcburiyyətində qaldı. 1931-ci ildən Polşada yerləşən Azərbaycan Milli Mərkəzi Varşava və Berlində öz nəşrlərini bərpa edib, fəal antisovet mübarizəsini davam etdirə bildi. Azərbaycan mühacirətinin hər iki mərkəzinin səyi ilə 1934-cü ilin iyul ayında Brüsseldə Gürcüstan və Şimali Qafqaz Respublikası ilə birlikdə Qafqaz Konfederasiya Paktı imzalandı. Bu Paktın imzalanması Azərbaycan mühacirət diplomatiyasının böyük siyasi qələbəsi idi.

İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə Azərbaycan məsələsi yenidən beynəlxalq müzakirələrin subyektinə çevrilmişdi. Dünya siyasətində neftin əhəmiyyətinin artması 1939-1940-cı illərdə Bakını müttəfiq dövlətlərin diplomatik müzakirələrinin mərkəzinə gətirmişdi.

1941-ci ilin iyununda SSRİ-nin dünya müharibəsinə daxil olması ilə Azərbaycanın həyatında və taleyində yeni bir mərhələ başladı. Bu yeni mərhələdə Azərbaycanın neft sənayesinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi artıq müttəfiqlərarası bir məsələyə çevrilmişdi. Bu dövrdə müttəfiq dövlətlərin başçıları, xarici işlər nazirləri və hərbi komandanlarının müzakirələrində, kəşfiyyat orqanlarının məlumatlarında Bakı nefti, onun müharibə üçün əhəmiyyəti diplomatik yazışmalarda açıq-aydın etiraf edilirdi.

İkinci Dünya müharibəsi illərində Sovet və Britaniya ordularının İrana daxil olması Cənubi Azərbaycan məsələsini gündəliyə gətirdi. 1939-1940-cı illərdə Şərqi Avropa və Balkanda baş vermiş sərhəd dəyişikliklərinin Cənubi Azərbaycana da şamil ediləcəyi gözlənilirdi. Bu məqsədlə İkinci Dünya müharibəsinin ilk aylarında Sovet Azərbaycanından İrana min nəfərə qədər siyasi işçi göndərilmişdi. Partiya, sovet, təsərrüfat, mədəniyyət və mətbuat nümayəndələrindən təşkil olunub, İrana göndərilən siyasi işçilər “xalq diplomatiyasının” ilk nümunəsi, əslində, hələ xarici siyasət idarəsinə malik olmayan Sovet Azərbaycanının xaricdə fəaliyyət göstərən ilk elçiləri idilər. 1942-ci ilin yanvar ayının 29-da İranın ərazi bütövlüyü haqqında SSRİ, Böyük Britaniya və İran hökumətləri arasında üçtərəfli sazişlər imzalandıqdan sonra Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi Əziz Əliyev başda olmaqla siyasi işçilərin birinci dəstəsinin İrandan çıxarılması həmin dövrdə SSRİ-nin döyüş cəbhələrində zəif mövqeyi və üzərinə aldığı beynəlxalq öhdəliklərlə bağlı idi. Lakin İkinci Dünya müharibəsinin gedişində əsaslı dönüş başa çatdıqdan sonra Sovet rəhbərliyi yenidən İran məsələsinə qayıtdı və Cənubi Azərbaycanda öz mövqələrini gücləndirməyə qərar verdi. Təsadüfi deyildir ki, 1944-cü ilin yazından başlayaraq, Sovet Azərbaycanı siyasi işçilərinin ikinci dəstəsi Təbrizə ezam olunanda, bu adamların çoxu artıq, rəsmi diplomatik rütbələr almışdılar.

1944-cü il yanvarın 28-dən fevralın 1-dək keçirilmiş SSRİ Ali Sovetinin X sessiyasının qəbul etdiyi qanunlara əsasən xarici dövlətlərlə bilavasitə əlaqə saxlamaq, beynəlxalq əlaqələri daha da genişləndirmək məqsədi ilə müttəfiq respublikalarda xalq xarici işlər komissarlıqları təşkil edilməyə başlandı. Sovet rəhbərliyi bununla yaradılacaq Birləşmiş Millətlər Təşkilatına müttəfiq respublikaları üzv etməklə tərəfdarlarının sayını artırmaq məqsədi güdüdü. Müvafiq qaydada həmin komissarlıq Azərbaycan SSR-də də yaradıldı.

1944-cü ilin mart ayının 8-də keçirilən Azərbaycan SSR Ali sovetin sessiyası Azərbaycan SSR Xarici İşlər Xalq Komissarlığının yaradılması haqqında qanun qəbul etdi. Qəbul edilmiş qanuna əsasən yeni qurumun yaradılması ilə bağlı Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasına bəzi əlavələr və əsas qanunun ayrı-ayrı maddələrinə bir sıra dəyişikliklər edildi. Konstitusiyaya əlavə edilən 16-cı maddədə yazılırdı - “Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası xarici dövlətlərlə bilavasitə əlaqələr qurmaq, onlarla saziş bağlamaq, diplomatik və konsulluq

Азәрбайчан ССР иттифаг-республика Халг Харичи Ишләр Комиссарлығынын тәшкили һаггында

Г А Н У Н

ССРИ Али Советинин «Мүттәфиқ республикаларға харичи мунасибәт сәһәсиндә вакалат ермәк вә буһунла әләғәдәр олараг Халг Харичи Ишләр Комиссарлығыны Умумиттифаг Халг Комиссарлығындан иттифаг-республика халг комиссарлығына чевирмак һаггында» габул етдийи гануна уйғун олараг Азәрбайчан Совет Социалист Республикасынын Али Совети ГӨРАРА АДЫР:

1. Азәрбайчан ССР иттифаг-республика Халг Харичи Ишләр Комиссарлығы тәшкил едилсин.

2. Азәрбайчан ССР Конституциясына ашагыдаки әләвәләр едилсин:

а) Азәрбайчан ССР Конституциясына ашагыдаки мәзһунда 16-чы мәддәсә әләвә едилсин:

«16-дә 16-а. Азәрбайчан Совет Социалист Республикасынын харичи дөвләтләрлә билаваситә әләғәйә кириб оларла сазишләр бәгламак вә бир-биринә дипломатик вә консул нүмайәндәләри көндәрмәк һүсүгу вардыр.»

б) Азәрбайчан ССР Конституциясынын 19-чу мәддәсинә ашагыдаки мәзһунда «ү» бәнди әләвә едилсин:

«ү) Азәрбайчан ССР-нин бейнәлхалг мунасибәтләрлә нүмайәндәләкәләрини тәһий етмәкәг;

ф) Азәрбайчан ССР Конституциясынын 33-чу мәддәсинә ашагыдаки мәзһунда «ф» бәнди вә «г» бәнди әләвә едилсин:

«ф) Азәрбайчан ССР харичи дөвләтләрлә дипломатик нүмайәндәләрини тәһий едир вә оларла керә чакырыр;

«г) харичи дөвләтләрин Азәрбайчан ССР-дәки дипломатик нүмайәндәләринин әтизадигә вә әвләтчимәләрини габул едир.»

г) Азәрбайчан ССР Конституциясынын 48-чы мәддәсинә ашагыдаки мәзһунда «а» бәнди әләвә едилсин:

«а) мүттәфиқ республикаларын харичи дөвләтләрлә гаршылыглы әләғәсиндә ССР Иттифагынын муайиһ етдийи гайдагы әвәс тутараг, Азәрбайчан ССР-нин харичи дөвләтләрлә әләғә сакламак ишләринә рәһбәрлик едир.»

д) Азәрбайчан ССР Конституциясынын 48-чи вә 55-чи мәддәләриндә, «Мүдәфиә» сөзүндән сонра «Харичи Ишләр» сөзләри азылсын.

Азәрбайчан ССР Али Совети Рәисәт һейәтинин сәдрийи М. Б. ГАСЫМОВ

Азәрбайчан ССР Али Совети Рәисәт һейәтинин кәтйиб К. ФӘРӘНЧОВА

Баһи шәһәри, 8 март 1944-чу йә.

Азәрбайчан ССР Халг Харичи Ишләр Комиссарлығынын тәшкили
һаггында қанун
08.03.1944

nümayəndəliklərinin mübadiləsini həyata keçirmək hüququna malikdir". Konstitusiyanın 19-cu maddəsinə edilən əlavəyə görə, Azərbaycan SSR xarici ölkələrlə əlaqələr qurmaq, 33-cü maddəyə edilən əlavəyə görə, xarici dövlətlərə diplomatik nümayəndəliklər göndərmək və geri çağırmaq, xarici ölkələrin Azərbaycanda akkreditə olmuş diplomatik nümayəndəliklərinin etimadnaməsini və geri çağırış sənədlərini qəbul etmək məsələləri əks olunmuşdu, lakin 46-cı maddəyə edilmiş əlavədə qeyd edilirdi ki, Azərbaycan SSR-in xarici ölkələrlə əlaqələri SSRİ-nin xarici ölkələrlə müəyyən edilmiş ümumi qaydalar çərçivəsində olmalı idi.

SSRİ xarici işlər xalq komissarının müavini vəzifəsində işləyən Mahmud Əliyev 1944-cü ilin sentyabrında respublika xarici işlər xalq komissarı vəzifəsinə təyin edildi. SSRİ kimi böyük bir dövlətin xarici siyasət idarəsində yüksək vəzifə tutan bir şəxsin yeni yaradılmış komissarlığa rəhbər təyin edilməsi digər Sovet respublikaları ilə müqayisədə Azərbaycanın üstünlüyü, SSRİ-nin həmin dövrdəki Şərq siyasətində Azərbaycanın mühüm rolunun göstəricisi idi. Bu üstünlük respublika Xarici İşlər Xalq Komissarlığının təşkilatı baxımdan qurulması, diplomatik kadrların hazırlanması, protokol-konsulluq işlərinin qaydaya salınması və Cənubi Azərbaycanda ilk diplomatik addımların atılmasında özünü aydın şəkildə göstərirdi. Mahmud Əliyevin SSRİ Xarici İşlər Xalq Komissarlığında iş təcrübəsini nəzərə alaraq, hətta, bəzi xarici əlaqələr məsələlərində Azərbaycana Cənubi Qafqazın regional mərkəzi kimi baxılırdı. Lakin bütün bunlarla yanaşı, araşdırmalar göstərir ki, müttəfiq respublikalarda, o cümlədən, Azərbaycan SSR-də Xarici İşlər Xalq komissarlığı respublikaların hüquqlarını genişləndirmək, onların müstəqilliyini artırmaq zərurətindən deyil, müharibənin sonunda yaranmış beynəlxalq şərtlərin, siyasi konyukturanın təsiri altında yaradılmışdı.

1945-ci ilin ortalarından başlayaraq Bakıya ABŞ, Britaniya və digər Qərb ölkələrindən çox nüfuzlu nümayəndə heyətləri səfər etmişdir. Sovet İttifaqına gələn bu heyətlərin Moskvadan kənar marşrut kimi Azərbaycan SSR-in paytaxtını seçmələri respublikanın beynəlxalq ictimai rəydə oynadığı rol və siyasi müzakirələrdəki yeri ilə bağlı idi.

Əslində bu səfərlər bir tərəfdən Sovet Azərbaycanı ilə tanışlıq xarakteri daşıyır, digər tərəfdən isə Bakı neftinin və Cənubi Azərbaycan hadisələrinin perspektivinə olan kəskin maraqdan irəli gəlirdi.

Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti Cövdət Sunay Bakıda
18.11.1969

Sovet İttifaqının İranda neft, Cənubi Azərbaycanda ərazi maraqları var idi. Moskva bu maraqların hər ikisini həyata keçirməyə qərarlı idi. İkinci Dünya müharibəsinin sonunda bu maraqlar SSRİ üçün üstün siyasi istiqamətə çevrilmişdi. Sovet xarici siyasətinin strateji hədəfinə çevirmiş hər iki istiqamətin həyata keçirilməsində Azərbaycan rəhbərliyi, respublika Xarici İşlər Xalq komissarlığı və digər yerli orqanlar fəal iştirak edirdilər. Tarixin həmin

anında SSRİ-nin İranda siyasi və iqtisadi istəkləri ilə, Arazın hər iki tərəfində yaşayan azərbaycanlıların milli maraqları üst-üstə düşürdü. 1945-ci ilin sentyabr ayının 2-də dünya müharibəsinin başa çatması ilə Cənubi

Azərbaycan Qərb-Şərq qarşıdurmasının başlıca əməliyyat meydanına çevrildi və bununla da, İran, Türkiyə və Şərqi Türkünstanda Sovet siyasəti yeni mərhələyə daxil oldu.

SSRİ-nin İran siyasəti müstəvisində Cənubi Azərbaycan hadisələrinin başlanması ilə respublika Xarici İşlər Xalq Komissarlığının qarşısında geniş fəaliyyət sahəsi açılmışdı. Bakıdan Tehrana, Cənubi Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərinə və Xəzərsahili vilayətlərə ezam olunmuş yüzlərlə azərbaycanlı təyinat yerlərində böyük siyasi, hərbi və diplomatik təcrübə məktəbi keçir, soyuq müharibənin ilk qarşıdurmasının iştirakçısına çevrildilər.

1946-cı ildən Xalq Xarici İşlər Komissarlığı Xarici İşlər Nazirliyinə çevrildi. Lakin XİN yenə də səlahiyyətsiz bir rəsmi qurum olaraq qalırdı. Mahmud Əliyevdən sonra, Azərbaycan yenidən dövlət müstəqilliyinə qovuşmasının ilk illərində Azərbaçanın xarici siyasət idarəsinə Tahirə Tahirova (1959-1983), Elmira Qafarova (1983-1987), Hüseynağa Sadıqov (1988-1992) başçılıq etmişdilər.

Sovetlər dövründə də Azərbaycan mərkəzi hakimiyyət vasitəsi ilə ölkənin beynəlxalq əlaqələrində bu və ya başqa dərəcədə iştirak edirdi. 50-ci illərin ortalarından etibarən respublikanın beynəlxalq əlaqələrində canlanma yaranmışdı. Azərbaycan sovet dövlətinin əsasən mədəniyyət sahəsindəki əlaqələrində iştirak etməyə başlamışdı. Mərkəzin nəzarəti və rəhbərliyi altında Asiya, Afrika və Latın Amerikasına ölkələri ilə əlaqələr qurulmuşdu.

Tahirə Tahirova xarici işlər naziri kimi Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əlaqələrinin ildən-ildə genişləndirilməsində, respublikanın sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin SSRİ-nin xaricdəki ticarət-sənaye sərgi və yarmarkalarında öz mallarını nümayiş etdirməsində, Bakıda Bolqarıstan, Macarıstan, ADR, ABŞ və s. ölkələrin ixtisaslaşdırılmış sərgilərinin, Fransa, Danimarka, Portuqaliya, Avstriya və İtaliyada isə Azərbaycanın təmsalında SSRİ günlərinin keçirilməsində, xarici diplomatlarla danışıqlar aparılmasında, BMT Baş Məclisinin XII, XXIII, XXX sessiyalarında sovet nümayəndə heyətləri tərkibində iştirak etmişdir. O, dünya ölkələrinin bu ali məclisində diplomat kimi iştirak etmiş ilk azərbaycanlı qadın olmuşdur. T.Tahirova 1960-cı ildə SSRİ nümayəndə heyətlərinin tərkibində Hindistan, Birma, İndoneziya və Əfqanıstanda, 1961-1962-ci illərdə isə SSRİ Qadınlar Komitəsi nümayəndə heyətlərinin tərkibində Tunis, Türkiyə və Əlcəzairdə səfərlərdə olmuşdur.

70-80-ci illərdə Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi, mədəni, elmi-texniki və b. əlaqələri xeyli artmış, coğrafiyası daha da genişlənməmişdi. Moskvanın vasitəsi və ciddi nəzarəti altında həyata keçirilən bu əlaqələrə bilavasitə Azərbaycan KP MK və Beynəlxalq əlaqələr şöbəsi rəhbərlik edirdi. Həmin illərdə Azərbaycanda bir sıra beynəlxalq tədbirlər keçirilmişdi.

ПРОГРАММА
пребывания в Азербайджанской ССР президента Турецкой
Республики Д.Суная

18 ноября 1969г. (Вторник)	- Прибытие в Баку. На Бакинском аэродроме гостей встречают т.т. Искендеров М.А. с супругой, Алиханов З.Н. с супругой, Ибрагимов А.И., Ализахвердов М.И., Шукророва З.З., Олиферов Ф.А., Таирова Т.А., Касимовичев Б.С., Абдуллаев Р.И., Халилов К.А., Носруллаев Н.И., Курбанов И.К., Гаджиев Р.С., Мамедов М.А., Халилов И.Р., Кулиев Р.И., Ахмедов Н.Х.
12.00 (Время местное)	
	От аэродрома до резиденции в автомобилях сопровождает т.т. Искендеров М.А. и Алиханов З.Н. -президента Турции Азизбекова Т.Х. и Алиханова З.Г.-супругу Суная Аттырат Сунай Таирова Т.А. -министра иностранных дел Н.Чаглыяни-чли.
	В поездках автомобилю президента Турции сопровождают эскорт мотоциклистов (ответ. т.Али-заде М.А.).
14.15 -	Совместный визит Председателя Президиума Верховного Совета Азербайджанской ССР т.Искендерову М.А. и Председателя Совета Министров Азербайджанской ССР т.Алиханову З.Н. На визите присутствуют т.т. Шукророва З.З., Таирова Т.А., Абдуллаев Р.И., Халилов К.А.
15.30 -	Смотр достопримечательностей г.Баку. Посещение дворца т.Абдуллаев Р.И.
17.00 -	Посещение Агосуниверситета им.С.М.Крива. Заезжает в резиденцию и сопровождает т.т.Таирова Т.А., Гусейнова З.И., Абдуллаев Р.И.
20.00 -	Официальный обед от имени Президиума Верховного Совета и правительства республики (ресторан "Дружба"). Ответственно т.т.Кашир-заде А.Б. и Агаев А.Б.

Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti
Cövdət Sunayın səfər proqramı
18.11.1969

Finlandiyanın prezidenti Urxo Kekkonenin
Bakı hava limanında qarşılanması mərasimi
17.11.1980

Xarici ölkələrin dövlət və siyasi xadimləri SSRİ-yə səfər edərkən Azərbaycana da gəlirdilər. 60-cı illərdə Türkiyə Böyük Millət Məclisinin sədri Suat Hayri Ürgüplü, baş nazir Süleyman Dəmirəl, Prezident Cövdət Sunay, 70-ci illərdə görkəmli siyasi-ictimai xadim Bülent Ecevit, 80-ci illərin əvvəllərində xarici işlər naziri İltər Türkmən Azərbaycana səfər etmişdilər. Onlar sovet sistemi şəraitində Azərbaycanın inkişafını xüsusi vurğulayıb, SSRİ-Türkiyə münasibətlərində etibarlı körpü adlandırıldılar.

Azərbaycana səfər edənlər arasında İran şahı, Finlandiya Prezidenti və b. görkəmli dövlət adamları da var idi. İran ilə sərhədyanı ticarət qurulsa da, Moskva Türkiyə ilə belə əlaqələrin yaradılmasına icazə verməmişdi.

70-ci illərdə SSRİ XİN sistemində çalışan azərbaycanlı diplomatların sayı artmışdı. Təqribən 37 nəfər azərbaycanlı XİN-də diplomat olaraq işləyirdi.

Elmira Qafarova 1983-1987-ci illərdə Azərbaycan SSR xarici işlər naziri vəzifəsini daşımış, Avropa, Asiya və Afrikanın bir sıra ölkələri ilə siyasi, ictimai və mədəni əlaqələrinin genişləndirilməsində, bir-birinə nümayəndələr göndərilməsində, beynəlxalq müşavirə, konfrans və sessiyalarda yaxından iştirak etmişdir. O, 1984-cü ilin oktyabr ayında BMT Baş Məclisinin XXXIX sessiyasının və onun komitələrinin iclaslarında iştirak və çıxış etmişdir.

Almaniya nümayəndə heyəti
Heydər Əliyevin qəbulunda
23.03.1981

1988-ci ilin yanvarından Azərbaycan SSR-in xarici işlər naziri vəzifəsinə Hüseynağa Sadıqov təyin edilmişdir. 1991-ci ilin oktyabrında Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonrakı ilk yeddi ayda Hüseynağa Sadıqov xarici işlər naziri olmuşdur. Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması, ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrinin qurulması sahəsində ilk addımlar məhz həmin dövrdə atılmışdır.